

БОРОТЬБА БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ДЕРЖАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ З УКРАЇНСЬКИМ ДЕРЖАВНИЦЬКИМ РУХОМ (1918-1920 рр.)

Державоохоронні органи Білого руху на території південноукраїнського регіону являли собою особливу організацію, що діяла не тільки в рамках військового протистояння, а й була неодмінним атрибутом соціально-політичного терору проти населення міст Півдня. У статті автор розглядає питання протистояння українського державницького руху із державоохоронними структурами білогвардійського уряду. Okремо автор визначає інституційний інструментарій спецслужб Білого руху, що застосовувався по відношенню до українських політичних організацій, діячів та осіб, що певним чином були налаштовані на співпрацю з українськими урядовими структурами.

Ключові слова: Білий рух, контррозвідка, державоохоронні органи, південь України, український державницький рух.

Із створенням Добровольчої армії й, відповідно, заснуванням спецслужб білогвардійський генералітет за будь-яку ціну намагався поширити свій вплив на території Південної України. Державоохоронні органи намагалися завербувати в якості агентів українських політичних й громадських діячів, освітян та військових. Створення доволі чисельної агентурної мережі допомагало протидіяти утвердженню української державності як на зовнішній арені, так і на внутрішньому полі. На протидію українському національному рухові були кинуті сили державоохоронних органів. Така увага з боку командування Білого руху до остаточного «вирішення українського питання» пояснюється тим, що саме Україна з її матеріальними та людськими ресурсами розглядалася ними в якості плацдарму для відновлення колишньої імперії.

Мета роботи – дослідити питання боротьби білогвардійських державоохоронних органів з українським державницьким рухом. Історіографія роботи представлена дослід-

женнями українських та закордонних дослідників, що тим чи іншим чином досліджували зазначену проблему, а саме роботами В. Савченко [1; 10], О. Здановича [2], В. Сідака [3; 4], Д. Веденєєва [5], К. Звонарьова [6], М. Кирмеля [7], М. Анісімова [9], В. Цветкова [11], В. Бортневського [17], І. Ландера [18], О. Шаваєва [19].

Джерельна база роботи представлена опублікованими мемуарами військових діячів Білого руху, що були безпосередньо причетними до формування та діяльності державоохоронних структур Білого руху [16; 20] та документами Державного архіву Донецької [8; 12-15] та Запорізької областей [21].

Першим неофіційним контррозвідальним середовищем на півдні України були окремі колишні офіцери імперської армії, що пробиралися через територію України на Дон та Кубань для продовження боротьби, за закликом своїх генералів. По дорозі деякі з них збирали інформацію про українські військові загони, що формувалися, про загальну політичну картину та відношення до прого-

лошеної УНР. Так, відомо, що чеський поручик Ф.Е. Клецанда (знаходився у російському полоні, а після розпаду Росії пристав на ідеї Білого руху) збирав матеріали проти Центральної Ради і навіть переконував, що повалити цей режим – справа місяця-двох [1, с. 52]. Однак М.В. Алексєєв відмовився від цієї ідеї через те, що існувала вірогідність розгортання масштабної партизанської війни проти Білого руху [2, с. 71].

Одним із найвідоміших контррозвідувальних осередків на півдні України став Маріупольський пункт контррозвідки № 6 під керівництвом штаб-ротмістра В.М. Насевзика. Цей осередок позначився у липні 1918 р. диверсією проти Української Держави, основною ціллю якої стала фізична ліквідація полковника Ф. Боржинського (військовий, що був офіційним урядовим аташе при Всевеликому війську Донському). Українського офіцера та дипломата було вбито агентами білогвардійських спецслужб на території Маріупольського повіту поблизу Волновахи [3, с. 21]. Причини ліквідації досі невідомі, але це могло бути пов'язано з проведенням завершальної фази переговорів про перехід Дону під юрисдикцію Української Держави.

Варто відмітити, що у 1918 р. територія Північного Приазов'я стає знаковою у підготовці військової операції Гетьманату проти Добровольчої армії, що заважала відновити етнічні кордони Української Держави. Як відомо, на той момент П.П. Скоропадський вів перемовини з представниками козачих урядів Всевеликого Війська Донського та Кубанською Народною Республікою про приєднання до України. Перемовини йшли важко через тиск на козачих дипломатів з боку емісарів Добровольчої армії. В цей час головним місцем роботи контррозвідки і розвідки білогвардійців стає як раз Приазов'я. Це пояснюється тим, що саме в цій військовій локації були зосереджені війська Гетьманату для проведення десантної операції по звільненню районів Дону та Кубані й приєднанні їх до України. Однак спецслужби Білого руху вмילו провели декілька масованих інформаційних атак по зниженню мотивації та бойового духу Запорізької дивізії Української Держави, і десантну операцію Гетьман наказав тимчасово відкласти, навзамін спробувавши провести сухопутну інтервенцію в

ці регіони при підтримці Військово-Морського Флоту Української Держави та Військово-Повітряних Сил [4, с. 71].

Після зміни планів і відтермінування десантної операції Гетьман П.П. Скоропадський наказав посилити розвідувальну діяльність на Кубані, на що миттєво відреагували генерали М.В. Алексєєв та А.І. Денікін. Контррозвідка Добровольчої армії отримала завдання віднайти та ліквідувати або перевербувати всіх агентів, що діяли на теренах Кубані та районах східного Донбасу. Однак спецслужби Гетьманату настільки майстерно спрацювали, що знайти вдалося лише декілька осіб з філерської служби розвідки. Лише після падіння Української Держави денікінськими контррозвідниками у Луганську, (де знаходився центр зв'язківців гетьманської контррозвідки) були знайдені документи, в яких йшлося про розгортання масованої інформаційної, культурної та релігійної пропаганди задля формування проукраїнської консервативно налаштованої суспільної думки, яку варто було спрямувати у русло ідеї возз'єднання з Україною Всевеликого Війська Донського та Кубані. Крім того, передбачався так званий план «Б», в якому йшла мова про підготовку збройного заклоту проти білогвардійців і проголошення федерації регіонів з Українською Державою «під булавою Гетьмана» [5, с. 85].

Вище зазначені плани українського гетьманського командування наштовхують нас на аналогії з сучасною ситуацією в нашій країні. Адже саме такий розвиток подій, але вже направлений проти нас передував розгортанню повномасштабної агресії Російської Федерації на суверенні території України.

В інших містах України саме при Гетьманаті розгортається активна мережа агентів Білого руху, що потім вливаються у ряди контррозвідки Добровольчої армії.

Так, у Миколаєві протягом 1918-1920 рр. діяв Центр Добровольчої армії та армійський осередок контррозвідки. Їх діяльність, на відміну від багатьох інших, була найбільш продуктивною, зважаючи на наявність у населеному пункті стратегічних підприємств, над якими було дуже життєво важливо встановити контроль проросійських організацій та чиновників для ведення тотальної підривної кампанії та саботажу [6, с. 117-119].

Відомо, що у місті на адміністративних посадах в Українській Державі працювали агенти-білогвардійці – виконуючий обов'язки місцевого комісара П. Шахотін та виконуючий обов'язки начальника місцевої варти Я. Зіберт. Ці діячі проводили вербування та антиукраїнську агітацію серед службовців Державної Варти гетьманського уряду [7, с. 98-105].

У Херсоні білогвардійські спецслужби (як армійські так і урядові) діяли з весни 1918 р по весну 1920 р., але особливої активності тут вони не проявляли. Контррозвідка провела декілька незначних операцій по збору коштів та вербуванню офіцерського складу серед української місцевої адміністрації, міліційних частин та Державної Варти. Згідно з свідченнями дослідників, до співпраці у якості агентів вдалося залучити близько 100 осіб, які відповідно до своїх завдань добували необхідну інформацію і займалися зовнішнім спостереженням. Антигетьманське повстання в грудні 1918 р. призвело до зміни влади, в тому числі і на півдні України. Але на даних територіях влада нового національного уряду (Директорії) була номінальною, через те і білогвардійські спецслужби діяли практично відкрито. У місті стали посилено діяти вербувальники та агітатори денікінської армії [8, арк. 1]. Крім того, було проведено декілька спецоперацій по вербуванню колишніх гетьманських чиновників, які перешли на сторону Директорії. Останні повинні були стати основою місцевої денікінської адміністрації у разі захоплення міста [9, с. 11-12].

Не гребувала білогвардійська контррозвідка використовувати у своїх цілях і кримінальні елементи. Так, майже по всьому Півдню з середини 1918 р. починають розходитися фальшиві грошові знаки. Купюри виготовляв фальшивомонетник В.М.Шишло за підтримки білогвардійських спецслужб [1, с. 78].

В Одесі, через стратегічну важливість міста з зими 1918 р. проводилась досить активна діяльність по розгортанню агентурної мережі та осередку контррозвідки. Безпосередньо цим займалися Центр Добровольчої армії (керівник віце-адмірал Д.В. Ненюков) та одеський осередок спецслужб (армійська контррозвідка) під командуванням В.Г. Орлова.

Незважаючи на нестабільне положення українських урядів в регіоні, саме Одеса була чи не найбільш проукраїнськи налаштованим містом Південної України. Про це свідчать ті факти, що саме тут існували постійні українські місцеві адміністрації, квартирувалися частини національного війська тощо. Водночас спецслужби Білого руху також мали сильні позиції в місті [10, с. 143-145].

Завданням спецслужб в Одесі було розбалансування діяльності місцевих органів влади. Відповідно до мети і цілей у повітовій управі, військові українські загони що дислокувалися в місті було впроваджено більше 1,5 тис. осіб. Спецслужби Гетьманату, які ще діяли аж до січня 1919 р. не змогли виявити осіб, що передавали інформацію білогвардійському командуванню, також цього не змогла зробити контррозвідка Директорії. Це було зумовлено допомогою спецслужбам Білого руху з боку служб безпеки Антанти, що перебували у місті [4, с. 119-121].

Так, за свідченням керівників британської розвідувальної місії полковника Дж. Вейда, полковника У. Смітта, С. Молле, Г. Джонсона, А. Фархема, розвідниці – журналістки Дж. Уотерман спецслужби Антанти проводили спільні британсько-російські контррозвідувальні спецоперації спрямовані на підірив авторитету Директорії та її лідерів. Ці операції мали свій ефект через низку причин: 1) загальна втома населення від військових дій; 2) робота величезної кількості агентів, як штатних, так і позаштатних, що намагалися спровокувати населення на збройний опір прихильникам Директорії [11, с. 210-213].

Допомагали місцевому осередку боротися проти української влади та спецслужб і французи. Французький контррозвідник Л. Вілен зазначав, що «спецслужби працювали щосили – масові арешти, постійні облави...». У березні 1919 р. відбулася безпрецедентна подія: проводячи нараду зі співробітниками українських органів безпеки уряду Директорії, Л. Вілен вимагав «порозуміння» і «плідної співпраці» з російськими білогвардійськими органами безпеки [7, с. 79]. Цього не відбулося через категоричні негативні відповіді на такі пропозиції з боку українських силових структур. Однак в подальшому такі випадки співпраці все ж були.

Результатом спільної антиукраїнської діяльності спецслужб Білого руху, британських і французьких контррозвідників в Одесі стало тотальне придушення діяльності національних українських культурних осередків, моральний розлад особового складу українського гарнізону міста, дезертирство з військових частин і їх перехід на бік Добровольчої армії.

Так, в місті діяли й конспіративні організації Директорії. За інформацією вони мали в своїх руках величезні суми грошей, що йшли в основному на агітаційну роботу серед офіцерів та солдатів Добровольчої армії та залізничників. Як приклад надається інформація про випадок перемовин по прямій телефонній лінії двох телеграфістів станції Одеса-головна з агентом спецслужб Директорії (що займали тоді станцію Затишшя неподалік міста) про надання 3 мільйонів карбованців на агітаційну діяльність на користь української влади [12, с. 52].

На думку автора пропагандистська робота в той момент могла сприяти закріпленню Директорії в одеському регіоні через те, що офіцери Добровольчої армії не отримували жалування. Крім того, більшість з них за походженням були українцями і раніше служили в збройних загонах УЦР та Гетьманату, а отже могли піти на співпрацю.

Спецслужби Директорії протидіяли розповсюдженню газет і журналів, які випускалися під егідою Добровольчої армії. Так, наприклад, говориться про тотальний викуповування невідомими особами газети «Селянська справа», яка потім знищувалася, а у продаж поступали примірники з такою ж назвою, але з україноцентричною пропагандистською інформацією, що була вигідна петлюрівському уряду та його спецслужбами [4, с. 88].

У порівнянні з одеськими силами державної безпеки Білого руху контррозвідувальний пункт № 7 під керівництвом поручика Россосо у м. Юзівка, що розпочав свою діяльність з середини 1919 р. не позначився масовими операціями проти українського національного руху.

Даний осередок був однією з частин армійських спецслужб Білого руху на теренах Південної України, але підпорядковувався Таганрозькому Центру контррозвідки [12,

арк.32]. З документів відомо, що Юзівський осередок був чи не єдиним, який досить пасивно працював проти українського національного руху та урядів. Це, на нашу пояснюється слабкістю українських урядових позицій в Юзівці. Де-юре київську владу, починаючи від УЦР і закінчуючи Директорією УНР, у Донбасі визнавали всього 2 повіти: Бахмутський та Маріупольський [14, арк. 14; 13, арк. 13]. Інші ж території підпорядковувалися або маріонетковій радянській Донецько-Криворізькій Республіці, або Кубанській Раді.

Однак в архівах збереглася телеграма датована 9 серпня 1919 р., в якій містилася інформація від агентів Маріупольського пункту № 6 для очільника Юзівського осередку контррозвідки. В ній йшлося про те, що на ім'я генерал-губернатора прийшла анонімна записка наступного змісту: «За моєю інформацією в вашій місцевості серед населення, а особливо серед вчителів поширюється широка підтримка петлюрівського руху та ідеї соборності і незалежності України. Вимагаємо прийняти рішення, що визначенні планом боротьби з ворожими агітаторами у військовий час» [15, арк. 33].

Активно працювали спецслужби Білого руху і в Катеринославі. Їх діяльність відзначилася відвертим свавіллям, терористичною спрямованістю у місті [21, арк. 18]. За чотири перших дні окупації було розстріляно 3 тис. мирних громадян, а за наступні півтора місяці місто майже обезлюдніло [3, с. 55], що викликало обурення навіть у самого Головнокомандувача Добровольчою армією А.І. Денікіна. «Ще ніколи, інститут контррозвідки не набував такого поширення... Це було наслідком «болісної манії, створеної недовір'ям і підозрою, що розлилися по країні... Контррозвідувальні органи густою мережею вкрили територію півдня. Вони іноді слугували джерелами провокації й організованого грабіжництва...» [16, с. 55].

Відтак, можемо говорити, що денікінська контррозвідка встановила жорсткий контроль над політичною та соціальною ситуацією в місті. Це пояснюється тим, що спецслужби ретельно готували оперативне забезпечення наступу своїх військ на центральній дільниці фронту. Однак не маючи ніякого іншого важелю впливу на населення крім

терору і залякування, застосовували саме його.

Спецслужби Білого руху активно діяли і проти державних структур та Збройних сил Директорії УНР. Досить великий об'єм фінансування даного напрямку дозволив залучити до співробітництва близько 20 тис. осіб. Завдяки цьому контррозвідка мала повну інформацію про пересування загонів петлюрівського уряду. Зокрема це було суттєвим важелем стримування наступу Директорії на території, що прилягала до центральної локації фронту (яким був Катеринослав) [3, с. 88].

Ситуація з існуванням спецслужб Білого руху на території Кримського півострова мала певні особливості. Тут була необхідність вести протистояння не тільки з українським рухом, але і з кримськими татарами. Незважаючи на це, хоч і незначна, але відбувалась протидія українському національному руху у містах Ялта, Керч, Севастополь, Феодосія, Сімферополь, Балаклава.

Фактично всі осередки контррозвідки почали свою діяльність з зими 1918 р. [17, с. 96-99]. До весни 1919 р. на території Кримського півострова головним завданням спецслужб Білого руху була протидія діяльності німецьких військових, які підтримували український рух, як опозиційних до денікінського. Так, у період зими 1918-весни 1919 р. контррозвідниками було виявлено понад 100 німецьких офіцерів, що намагалися разом з нашими осередками опору налагодити діяльність антиросійських підпільних організацій. В Севастополі було викрито організований командуванням австро-німецьких військ підпільний осередок, що складався з місцевих мешканців і татарів проукраїнської політичної орієнтації [18, с. 630-631].

Варто відзначити, що у Севастополі, зважаючи на його статус «головного портового міста» південноукраїнського регіону була

налагоджена одна з найчисельніших агентурних мереж, яка налічувала до 2 тис. осіб. Крім того, Кримський Центр контррозвідки, що знаходився у місті, мав у своєму складі до 18 офіцерів. Варто сказати, що саме за їх участю було закрито близько 10 освітніх гуртків проукраїнської орієнтації [19, с. 321].

Після зайняття території півострова у 1919 р. Добровольчою армією розпочинають свою роботу паспортно-пропускні пости у Керчі та Феодосії. Дані структури, маючи контррозвідувальні функції займалися перевіркою паспортів і висилкою осіб, що визначалися як «підозрілі елементи» та «малороси». Так, відповідно до звітів, за територію Кримського півострова за 1919-1920 рр. було вислано 5,5 тис. осіб, серед них були колишні вояки, чиновники та освітяни що були учасниками національного українського руху [20, с. 110-112].

Таким чином, протягом 1918-1920 рр. майже в усіх містах Південної України діяли осередки контррозвідки. Дані структури протидіяли як роботі цивільних місцевих адміністрацій, що представляли українські національні уряди так і займалися саботажем і диверсіями в українських військових частинах. Майже вся територія півдня України стала ареною діяльності контррозвідки Білого руху і, зокрема, Добровольчої армії. Агенти білогвардійських спецслужб, які займали державні адміністративні, військові, освітянські та інші посади в державному апараті українських національних урядів становили реальну загрозу для становлення української державності. В українських реаліях того часу, зважаючи на швидку зміну урядів та обличчя офіційної влади в армії, освіті, місцевому самоуправлінні на активно протистояти службами державної безпеки Білого руху активно протистояти могла лише контррозвідка Гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Савченко В.А. Дванадцять війн за Україну / В.А. Савченко – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
2. Зданович А.А. Свои и чужие – интриги разведки / А.А. Зданович – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 320 с.
3. Сідак В. Національні спецслужби в період української революції 1917-1921 рр. / В. Сідак – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
4. Сідак, В.С. 3 історії української розвідки та контррозвідки» (нариси) / В.С. Сідак – К., Інститут СБ України, 1995 – 201 с.

5. Веденеев Д. Юнисть української дипломатії: Становлення зовнішньополітичної служби Української держави 1917-1923 роки / Д. В. Веденеев – К.: К.І.С., 2006. – 311 с.
6. Звонарев К.К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг. / К.К. Звонарев. – М.: БДЦ-пресс, 2003. – 221 с.
7. Кирмель Н.С. Деятельность контрразведывательных органов белогвардейских правительств и армий в годы Гражданской войны в России (1918-1922 гг.) / Н.С. Кирмель – М.: ВУ, 2007. – 136 с.
8. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-128 – Оп. 2 – Спр. 7. – 21 арк.
9. Анисимов Н. Слуга анархии и порядка / Н. Анисимов, В. Оппоков // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 10. – С. 69-76.
10. Савченко В.А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920 / В.А. Савченко – О.: Оптимум, 2008. – 331 с.
11. Цветков В.Ж. Сотрудничество военных ведомств Великобритании с Белым движением в России в 1918-1920 гг. / В.Ж. Цветков // «Последняя война Российской Империи». Материалы международной научной конференции – М., 2006. – С. 209-216.
12. ДАДО. – Ф. Р-128 – Оп. 2 – Спр. 3. – 90 арк.
13. ДАДО. – Ф. Р-128 – Оп. 1 – Спр. 1. – 56 арк.
14. ДАДО. – Ф. – Р-2571 – Оп. 1 – Спр. 13. – 80 арк.
15. ДАДО. – Ф. Р-4593 – Оп. 1. Спр. 18. – 49 арк.
16. Деникин А.И. Очерки русской смуты: в 5 т. / А.И. Деникин. – Париж: Изд. Я. Поволоцкого, 1921. – Т.1. – Вып.1. – 184 с.
17. Борневский В.Г. Из документов белогвардейской контрразведки 1919 г. / В.Г. Борневский // Русское прошлое (историко-документальный альманах). – Л.: Наука, 1991. – С. 154-159.
18. Ландер И.И. Негласные войны. История специальных служб 1919-1945 / И.И. Ландер – Одесса: Друк, 2007. – 1824 с.
19. Шаваев А.Г. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории / А.Г. Шаваев, С.В. Лекарев. – М.: БДЦ-пресс, 2003. – 564 с.
20. Глобачев К.И. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения / К.И. Глобачев. – М.: РОССПЭН, 2002. – 519 с.
21. Державний архів Запорізької області Ф. – 97 – Оп. 3 – Спр.3. – 58 арк.

Yu. Bilai

THE STRUGGLE OF THE STATE PROTECTION BODIES OF THE WHITE MOVEMENT WITH UKRAINIAN STATE MOVEMENT (1918-1920)

The state protection bodies of the White movement in the territory of the South Ukraine was the special organization that operated not only in the military confrontation, but this organization was an essential attribute of social and political terror against the population of cities in the South Ukraine. Author is researching the issue of the confrontation of the state movement and state security structures of White Guard government. Separately, the author defines the institutional instruments of special services of the White movement, which were used relative to the Ukrainian political organizations, leaders and individuals who in certain way have been configured on the cooperation with the Ukrainian government bodies.

Key words: *White movement, counterintelligence, the state protection bodies, South Ukraine, Ukrainian State movement.*

Рецензенти: *Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор.*